

Izbrisani gredo v nebesa

¹ Elio Petri je film *Delavski razred gre v nebesa* posnel leta 1971. Zanj je dobil *Grand prix du festival* (Zlato palmo) na filmskem festivalu v Cannesu.

² Oblike in vsebine taylorizma sta določala »dva izhodiščna motiva: znižanje stroškov za 'faktor delo' in nadzor nad samoo-mejevanjem delovne storilnosti« (Bock, 1987: 23). Tayloristično prestrukturiranje proizvodnje je slonelo na »sistematičnem raziskovanju dimenzije časa v delovnem procesu, izračunavanju in reduciranju uporabljenega delovnega časa in skrbi za to, da delo poteka brez prekinitev, ter – s tem najtesneje povezanih – novih sistemih določanja mezd na podlagi 'znanstvenega' ovrednotenja delovnega mesta ...« (ibid.: 23–24).

Podobna racionalizacijska ofenziva, ki jo lahko imenujemo neo-tayloristična se nadaljuje po drugi svetovni vojni. Množični delavec na koncu izumi učinkovite oblike upiranja racionalizacijski ofenzivi. Petrijevi film prikazuje obdobje vrhunca spopadov glede racionalizacije proizvodnje v tem obdobju.

V izjemnem filmskem zapisu radikalne politične misli, Delavski razred gre v nebesa, je Elio Petri¹ na filmski trak ujel prelomnost nekega časa, ki prinaša napoved mutacije v politični praksi in uveljavitev nove paradigme teoretskega in praktičnega delovanja. Glavni junak zgodbe je Lulu, tragični heroj neo-taylorističnih reform proizvodnje² ter z njo povezane razredne in politične rekonstrukcije v Italiji in drugih industrijsko razvitih državah v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja. Institucijo tayloristične in fordistične tovarne oblikujejo sile neo-taylorističnega menedžmenta, mainstream sindikat in revolucionarni sindikalizem študentsko-delavske naveze. Luluja, odtujenega in zato prizadevnega delavca, uporabljajo za opredelitev produkcijskih norm oziroma akordov. Lulu oziroma The tool pa se zaradi krize v sferi družbene reprodukcije (potrošništvo in fiksiranje patriarhalne nuklearne družinske oblike) in v sferi tovarniške produkcije (konfliktnost zaradi zaostrovanja produkcijskih ritmov) kmalu zlomi. Sedaj ni več norma, ampak postane odklon. Prej prizadeven delavec postane največji agitator proti pospeševanju produkcijskih ritmov, za manj dela in višje plače, in s tem trn v peti tako menedžmentu kot mainstream sindikatu, ki skuša neotayloristične reforme speljati skozi korporativne institucije socialnega dialoga. Njegova nova odločnost se kuje tudi v prijateljevanju z gojencem psihiatrične bolnišnice, ki sanjari, da bodo podrli zidove te disciplinarne

institucije. Pajdašenje z revolucionarnimi in avtonomističnimi sindikalnimi aktivisti spravi Luluja ob delo. Življenje zunaj dela, zunaj totalnosti fordistične, tayloristične in keynesianske družbe, pa se za Luluja izkaže za neznosno. Delavsko gibanje je projiciralo delavska nebesa v institucije industrijskega kapitalizma, zato je za njega govor o življenju, ki obstaja zunaj tovarne, popolnoma nerazumljiv. Lulu noče biti pionir novih oblik življenja³ onstran industrijske družbe in njej navkljub. Iz brezupa ga potegne mainstream sindikat, ki uspe v svojih prizadevanjih, da postane soupravljaletc neo-taylorističnih reform. Del pakta je tudi ponovna zaposlitev Luluja. Zadnji prizor v filmu se dogaja za tekočim trakom, ko skušajo Lulu in tovariši preglasiti hrup strojev in se zaplesti v pogovor. Naš junak poroča, da je sanjal, da so skupaj podrli zidove tovarne in vstopili v delavska nebesa. Na nestrpna vprašanja tovarišev, kaj je videl na oni strani zidu, kaj je videl v delavskih nebesih, pravi: »Mego«.

Zakaj skušam v refleksijo o subjektivnih, etično-političnih vidikih izbriisa vstopiti skozi stranska vrata Petrijevega filma? Razlogov je več. V prvi vrsti je Petri na zelo plastičen način opisal prelom in potencialen nov začetek v politični praksi in s tem nastanek nove paradigme. Zdi se, da se je Petri v svojem filmu dotikal prihodnosti, ki je naša sedanost. Nadalje, Lulujeva usoda lahko predstavlja trajektorij nove antagonistične subjektivitete, ki išče oblike samorealizacije, tako na ravni aktivizma kot na ravni novih institucij državljanstva. In nenazadnje, Petri prek filmskega medija izredno prodorno analizira družbo kot mrežo institucij, v katerih deluje za neko obdobje specifičen diagram oblasti.⁴ V času, ko so šli delavci v nebesa, je bil ta diagram, kot je zatrljeval Foucault in nato še dodatno razčlenil Deleuze (1990), diagram discipline. Ko govorimo o izbrisanih v smislu družbenega gibanja oseb, ki so bile leta 1992 izbrisane iz registra stalnega bivališča, njihovih ti. podpornikov in slučajnih srečanj, ki jih je ta boj omogočil, lahko prav tako opišemo prelom in potencialen nov začetek. Subjektiviteta izbrisanih je ravno tako tragična, kot je bil tragičen Lulu, izbris je prav tako institucija, ki je partikularna oblika občega diagrama oblasti, ki v družbi kot mreži institucij določa obliko podrejanja, osvobodilnega boja, tipe reprezentacije, možnosti izjavljanja ipd. Obstaja pa tudi točka divergence med delavskim pohodom na nebesa, kot ga predstavi Petri, in med pohodom na nebesa izbrisanih. Pri prvem orisu se ne moremo otresti občutka pesimizma, ki izhaja iz tega, da so bile nove sile šibke in razdeljene, da je bilo malo pionirjev, ki bi iz megle delali smiselne oblike oziroma ki bi onstran industrijske družbe in njej navkljub formirali nove oblike življenja. Izbrisani so s kolektivnim bojem začeli v času teoretične in praktične konjunktore gibanj za globalno osvoboditev. Zato je

³ Pojem oblika življenja vpeljuje biopolitično paradigmo, v kateri skušam razmišljati tudi o izbrisu in gibanju izbrisanih. Za Giorgio Agambena izraz oblika življenja pomeni »življenje, ki ne more biti nikoli ločeno od svoje oblike, življenje, v katerem ni nikoli mogoče izolirati nekaj takšnega, kot je golo življenje«. Izraz oblika življenja »opredeljuje človeško življenje, v katerem posamezni načini, dejanja in procesi življenja niso nikoli zgolj dejstva, ampak vedno in predvsem zmožnosti življenja (*potenza*). Nobenega vednja in nobene oblike človeškega življenja nikoli ne predpisuje specifično biološko nagnjenje, niti ga ne določa kakršnakoli nujnost; nasprotno, ne glede na njegovo običajnost, ponavljanje in družbeno prisiljenost, vedno vsebuje značilnost zmožnosti ...« (Agamben, 1996: 151, 152).

Antonio Negri v delu *Konstituirajoča oblast* pravi, da je »subjekt predvsem moč, proizvodnja. Seveda lahko subjekt zreduciramo na čisti privid, ostanek celote represivnih sistemov: toda tudi v tem primeru, na tem reduciranem horizontu, v notranjosti teh mehanizmov – kakšna je še vedno njegova produktivnost! Na tej mejni točki se subjekt vrne sam vase, da bi tam ponovno našel svoj življenjski princip. Subjekt pa ni zgolj moč, je tudi akcija, čas akcije in svobode, odprta 'ureditev', saj ga ne pogojuje ali nakazuje nobena teleologija« (Negri, 1997: 41).

Zdi se mi, da so ta malo daljša navedenja potrebna, saj omogočajo razumeti biopolitično paradigmo. S tem se tudi izognem možnim nerazumevanjem, ki bi se dotikala izjemnosti izbriisa in izbrisanih. Slednjo jim lahko da zgolj protagonizem.

⁴ V svoji knjigi *Biopolitika: Novi družbeni boji na horizontu* sem zapisal naslednjo opredelitev diagrama: »Diagram je nerazslojen, naseljujejo ga sile, ki delujejo druga na drugo in katerih rezultanta so afekti. Plastičnosti diagrama ne določa dialektična teleologija. Določa jo met kocke, popolna slučajnost in spremenljivost, Nietzschejevo postajanje, ki je protičasovno in onstran vzročno posledične zveze. Oblike, ki dajejo diagramu stabilnost, so odvisne od slučajnosti in spremenljivosti odnosov sil, ki ga naseljujejo. Spremenljivost je delež singularitet upora.« (Kurnik, 2005: 81)

⁵ Na tem mestu se nanašam na sodelovanje izbrisanih na Evropskem socialnem forumu v Londonu na Middlesex univerzi, v avtonomnem prostoru, kjer so aktivnosti potekale pod geslom *Life despite capitalism*. Tam je nastala prva deklaracija evropskih prekercev, ki je sprožila organizacijo vsakoletnih Euro Mayday parad. Nadalje se nanašam na demonstracijo z naslovom *Nevidni globalne Evrope*, ki je potekala na dan slavnosti ob vstopu Slovenije v Evropsko unijo. Ob tem je krožila peticija, naslovljena na takratnega predsednika Evropske komisije Romana Prodijsa z zahtevo, da v času svojega obiska Nove Gorice in Gorice sprejme delegacijo izbrisanih. Peticija je izbrisane omenjala kot prve državljane nove Evrope. Podpisali so jo tudi številni poslanci v italijanskem parlamentu. To je bil prvi poskus interpeliranja evropskih političnih institucij in prvi javni poskus opredelitve problema izbrisanih kot problema državljanstva v Evropi oziroma nasploh državljanstva v globalizaciji. Ti poskusi so postali konkretni z vložitvijo tožbe na Evropsko sodišče za človekove pravice in s karavano izbrisanih v Evropski parlament. Ti poskusi so izjemno pomembni, saj jih lahko razumemo kot prispevek k definiranju državljanstva v Evropi (rečeno po Balibarju) ali k definiranju globalnega evropskega državljanstva.

⁶ Tukaj si pomagam z Agambenovo ponovno povezavo biopolitike in suverenosti. Foucault je namreč trdil, da nima zanimanje oblasti za populacijo in telesa (discipliniranje teles in izboljševanje vrste) nič skupnega s suvereno oblastjo. Agamben pa skuša najti »natančno to skrito križišče med juridično-institucionalnim in biopolitičnim modelom oblasti«, saj »vpletenost golega življenja v politično sfero konstituira izvorno – čeprav prikrito – jedro suverene oblasti. Lahko bi celo rekli, da je proizvodnja biopolitičnega telesa izvorni učinek suverene oblasti. Biopolitika je v tem smislu stara vsaj toliko kot suverena izjema« (Agamben, 2004: 14). Toda pozor, ko govorimo o tem, da je za osvobodilno politiko ključna destrukcija suverenosti, moramo upoštevati dve stvari. Najprej, v moderni politiki vključitev golega življenja v polis ni več na robu ureditve, ampak se prostor golega življenja postopoma prekriva s političnim prostorom. Meje izrednega stanja se zabrišejo in proliferirajo. In zato

meglo pogosto razkadih gromki prirep osvobodilne želje globalne multitudine, pa tudi poskusi postnacionalnih političnih institucij, da bi zgradile svojo legitimnost.⁵

Prelom in nov začetek

Izbris, zločinsko dejanje države, ki je leta 1992 iz registra stalnega bivališča izbrisala po uradnih podatkih 18.305 oseb, je dogodek, ki po eni strani tiči daleč v preteklosti, po drugi strani pa nam govori o zelo aktualnih dilemah in bojih ter tudi o prihodnosti osvobodilnih bojov in postnacionalnih političnih konstrukcij. Po eni strani nas šokira arhaizem definiranja državljanstva skozi proces množičnega izključevanja. Tako so nastajale moderne nacije, pri katerih je šlo za vzpostavitev teritorialno zamejene nacionalne suverenosti. Notranjo homogenizacijo so dosegle skozi dialektično definiranje drugosti, ki je bila izključena, dehumanizirana in oropana vseh pravic. Izbrisani so bili konstituirani kot *homo sacer*, kot golo življenje, nad katerim se je suverena oblast izvajala neposredno v izjemnem stanju. Ta mehanizem vzpostavitve cone suspenza je konstitutiven za suverenost. Suverenosti brez *homo sacra* ni, zato je za osvobodilno politiko destrukcija suverenosti ključna.⁶

Danes nam je jasno, da globalizacija ne pomeni konca suverenosti, ampak zgolj njen prenos na Imperij,⁷ ki je globalni režim biopolitične eksploatacije. Arhaičnost izbrisa zato ni v tem, da predstavlja konstitutivni moment vzpostavitve suverene oblasti, ampak v tem, da se ga predstavlja kot konstitutivni moment vzpostavitve nacionalne suverenosti. Razmerje med vzpostavitvijo nacionalne suverenosti in imperialne suverenosti na primeru Slovenije še ni popolnoma pojasnjeno, saj je bilo analizirano le posredno. Denimo v primeru Centrov za tujce in v poskusih mreženja bojov izbrisanih z globalnimi družbenimi gibanji. Tisti, ki se ukvarjajo s Centri za tujce, vedo, da so tovrstne institucije po osamosvojitvi Slovenije najprej služile izključevalnemu konstituiranju državljanstva. Mnogi, ki so bili izključeni iz opredelitve državljanstva, so bili pridržani v Centrih za tujce in nato deportirani iz države. Zato se je dogajalo, da so raziskovalke in raziskovalci, ki se ukvarjajo z vprašanjem migracij in Centrov za tujce, naleteli na izbrisane, medtem ko so se ukvarjali s proučevanjem evropske migracijske politike, katere del so prakse pridržanja in deportacij. In še dolgo potem, ko so bili Centri za tujce reformirani in normalizirani v okviru procesov integracije v EU, so se dogajali primeri pridržanja in deportacij izbrisanih. Spomnimo se primera družine Berisha, ki je družina izbrisane, deportirana pa je bila kot družina proslavec za azil, ki jim je bil zavrnjen. Slovenija je zločinskost izbrisa

(tako mu lahko rečemo tudi zaradi odločb slovenskega Ustavnega sodišča Republike Slovenije) normalizirala s sprejetjem evropske migracijske in azilne politike. Evropska unija pa je zločinskost svoje migracijske politike (tako ji lahko rečemo zaradi prave vojne proti migrantom, ki jo povzroča)⁸ v Sloveniji normalizirala z integracijo avtohtonih oblik izključevanja, zanikanja temeljnih pravic določenim populacijam in normalizacijskega čiščenja.

Razmerje med vzpostavitvijo nacionalne suverenosti in vzpostavljanjem imperialne suverenosti se torej kaže kot vzajemna normalizacija in integracija izključevalnih praks. Zato je ves čas še kako pomembno mrežiti boj izbrisanih z boji proti konstituiranju imperialne suverenosti, ne glede na izjemnost in partikularnost problematike izbrisanih, ki je bila vse prevečkrat poudarjana. Vztrajanje na izjemnosti in partikularnosti izbriša krepki diskurz in prakse hierarhičnega vključevanja, ki proizvajajo državljane več redov. V primeru takšnega vztrajanja bi bili izbrisani red višje od ilegaliziranih migrantov, kar bi naj kompenziralo njihovo inferiornost glede na red državljanov, ki uživajo polne državljanske pravice. Njihova reintegracija v nacionalno in s tem evropsko družbo je zaželjena zgolj v kolikor poudari in utrdi hierarhični sistem vključevanja. Slednji je bistven za imperialno suverenost, ki je – v nasprotju z nacionalno suverenostjo, ki se izvaja nad zamejenim teritorijem in se projicira na področja zunaj teritorija nacionalne države – oblika biopolitične kontrole nad globalnimi tokovi denarja, blaga in ljudi kot delovne sile. Hierarhično vključevanje določa stopnje izkoriščanja, dostop do pravic, pa tudi teritorialno razmejitev bogastva in revščine, ki pa ni več določena izključno z mejo med nacionalnimi državami ali molarno mejo med Severom in Jugom, ampak je projicirana v urbana in metropolitanska središča oziroma v notranjost nacionalnih držav nasploh. Vprašanje izbrisanih je bilo zato vedno v prvi vrsti vprašanje razredne in politične rekonpozicije. Zato je prišlo v gibanju za pravice izbrisanih do neizogibnih soočenj med različnimi diskurzi in strategijami – do spopadov, ki so bili prav tako politični, zanimivi in produktivni, kot spopadi z državo in nasprotniki. Vsekakor bi ta soočenja zaslužila posebno obravnavo. Zgodovina boja za pravice izbrisanih je namreč tudi zgodovina razcepov. V teh razcepih pa so se artikulirale politične alternative, ki zadevajo že omenjeno recipročnost izključevanja nacionalne suverenosti in hierarhičnega vključevanja imperialne suverenosti.

Subjektiviteta izbrisanih

Boj izbrisanih označuje izjemen protagonizem izbrisanih samih.⁹ Ta protagonizem je izzval razmerje med civilno družbo in državo, kakršno se je vzpostavilo v drugi polovici osemdesetih in v devetdesetih letih prejšnjega stoletja. To razmerje, ki se je vzpostavilo po spopadu alternativ v osemdesetih letih, lahko na kratko označim kot heglovske. Institucije civilne družbe so postale prostori dresure družbenih partikularnosti v smeri ideje države ali občega interesa, ki je bil definiran kot integracija v

nadalje postane golo življenje povsod »hkrati subjekt in objekt političnega reda in njegovih konfliktov, edino mesto organizacije državne oblasti in emancipacije od nje«. Povsod se uveljavlja in osvobaja golo življenje, ki se skuša nenehno spremeniti v življenjsko obliko (glej Agamben, 2004: 17–18). Destrukcija suverenosti je zato proces osvobajanja.

⁷ Tezo prehoda suverenosti od nacionalnih držav k Imperiju smo v diskusijo predlagali pri Časopisu za kritiko znanosti, ko smo v sodelovanju s Političnim laboratorijem izdali slovenski prevod Imperija in nato še Multitude (Hardt in Negri, 2003 in 2005).

⁸ Manifestacije te vojne bi lahko nizali na dolgo in široko. Zagotovo dobiva najbolj brutalne izraze na zunanjih mejah, v neposredni sosesčini Evropske unije. Eksteralizacija politike zavračanja in prebiranja migrantov z zbirnimi centri za tujce in t.i. buffer zones izmika migracijsko politiko vsakršni kontroli javnosti, ki je senzibilna za vprašanja človekovih pravic.

⁹ Pri tem lahko govorimo o organiziranem protagonizmu, ki se začne z ustanovitvijo prvega društva izbrisanih DIPS leta 2002 in nato z oblikovanjem Civilne iniciative izbrisanih aktivistov. Neorganiziran protagonizem, v obliki individualne in kolektivne drže, ponos izbrisanih torej, je prav tako pomemben. Je pa še vedno premalo analiziran.

¹⁰ Katoliška cerkev je sicer dolgo vzdrževala navidezno nasprotovanje državi, kar pa seveda ne pomeni, da ni imela ključne vloge v uresničevanju občega interesa integracije družbe v globalni kapitalistični sistem. Nasprotno, z zahtevami po denacionalizaciji je bila njegov poglavitni ideološki utemeljevalec.

¹¹ Izraz konstitucija državljanstva (politeia) uporablja Balibar v svoji knjigi *Nous, citoyens d'Europe?* (Balibar, 2001). Namen knjige in vpeljave izraza konstitucije državljanstva je utemeljitev državljanstva, ki bi preseglo aporije današnjega nacionalno-socialnega državljanstva, ki vodijo v konstrukcijo globalnega apartheida v Evropi. Izraz konstitucija državljanstva omogoča razmislek v smeri širjenja meja današnjega državljanstva. To širjenje pa sloni na Aristotlovi definiciji državljanstva, po kateri je v slehernem polisu toliko državljanstva, kolikor je demokracije ali oblasti ljudstva. Temu lahko dodam, da mora sloneti tudi na biopolitičnem značaju današnjih družb. Kar pomeni, da je za konstitucijo državljanstva v globalizaciji določujoča moč multitudine. Ljudstvo je navznoter homogeno in navzven zaprto, multituda pa je navznoter heterogena in navzven odprta.

¹² Že v demonstraciji solidarnosti z migranti leta 2001 je prišlo do dveh različnih diskurzov. NVO diskurz je videl vsebino demonstracije v branjenju države pred ksenofobijo državljanov, aktivističen pa jo je razumel (takrat še na precej utopičen način) kot zahtevo po odprtih mejah.

¹³ Balibar v *Mi, državljani Evrope?* Rancièrovo maksimo povzame tako: »Kolikor je politično državljanstvo izraz gibanja za kolektivno emancipacijo, je njegov kriterij prav sposobnost 'cité', da se otrese oblik distribucije in redistribucije ('ra  unovodskosti'). Njegov cilj ni 'ravnotežje med dobički in izgubami' med tisti-mi, ki   e imajo delež skupnega dobrega, pa četudi je to zgolj 'simboličen delež', ampak konstitucija 'ljudstva' (ali demosa), ki najprej ne obstaja zaradi izključevanja nekaterih posameznikov, ki ne veljajo za vredne statusa državljana (v različnih obdobjih in različnih okolišinah so bili to: sužnji ali tlačani, reveži ali delavci, ženske, tujci ...). Zato   e zdaleč ne gre za to, da

globalni kapitalistični sistem, uvedba tržne ekonomije, privatizacija, približevanje t.i. evro-atlantskim integracijam. Impulzi za dr  ubeno transformacijo so torej prihajali od zgoraj, kar lahko potrdimo z dejstvom, da je bila takorekoč vsa civilna dr  ubna vsrkana v dr  zavo.¹⁰ Na pogori  u civilne dr  ubne iz osemdesetih nastanejo nevladne organizacije, ki predstavljajo šibki substitut civilne dr  ubne. Usmerjene predvsem v vprašanja človekovih pravic kot man  jinskih pravic tako diskurzivno kot praktično podpirajo strogo lo  cnico med človekovimi in državljanskimi pravicami. Takšna dr  a nevladnih organizacij ima še posebej negativen učinek pri vprašanju migracij, saj blokira tiste migracije zadevajoče diskurze in prakse, ki problematizirajo obstoj meja in s tem obstoj meja politike in državljanstva. Konflikti, ki zadevajo migracijo, praviloma zato niso vodili k preizpraševanju konstitucije državljanstva (politeia),¹¹ ampak k utrjevanju ločevanja med človekovimi in državljanskimi pravicami, pri čemer je bil cilj praktičnega delovanja nevladnih organizacij varovanje človekovih pravic v odsotnosti državljanskih pravic. Tako so se razvile prakse nadzorni  stva in legitimiranja ravnanja s pridr  animi v centru za tujce ali v azilnem domu in s tem prakse utrjevanja in legitimizacije dr  zave v smislu državnega monopola nad ksenofobnim nasiljem.¹²

S takšno politično pokrajino se sooči gibanje izbrisanih. Svoj protagonizem uveljavlja glede na tradicijo civilne dr  ubne, ki se vzpostavi v času ekonomske, socialne, politične in dr  zavne tranzicije. Njena značilnost je, poleg že zgoraj opisanih, predstavnitvo. Utrjevanje ločitve na človekove in državljanske pravice ima za posledico to, da se tistim, ki nimajo državljanstva, odreka jo pravice do političnega delovanja oziroma do prakticiranja državljanstva. Prakticiranje državljanstva namreč izzove meje političnega in državljanstva. Razmerje med civilno dr  ubno in dr  zavo, ki se utrdi v času tranzicije, pa   e zdaleč ni gramscijsko,   e verjamemo, da gre pri njegovi hegemoniji za dr  ubeno transformacijo in emancipacijo, ki se hrani iz neukrotljivosti dela in potreb. Vloga tranzicijske civilne dr  ubne ni izzivanje ali premikanje meja državljanstva, saj ne teži k rekonstituciji univerzalnega skupnosti, tako da tisti brez deleža postanejo del,¹³ niti ne odpira institucij za samonikla dr  ubena gibanja. Zato nevladne organizacije ne definirajo novih pravic, ampak pravice, ki jih je oktroirala oblast, uresničujejo v civilni dr  ubi. Rezultat tega je blokiranje protagonizma samih zadevnih dr  ubnih skupin, paternalizem in s tem reprodukcija odnosov gospodstva.

S subjektivnega gledi  a, iz gledi  a produkcije novih subjektivitet in delujo  nosti, je zagotovo ključna poteza gibanja izbrisanih vztrajanje na protagonizmu. Slednji jim je bil pogosto dobronamerno ali zlonamerno oporekan. Pogosto so napadali konfliktnost izbrisanih aktivistov,   e   da je neproduktivna, celo nasilna. Ali to

pomeni, da je protagonizem izbranih uspel odpreti vprašanje meja in konstitucije državljanstva? Je njihovo prakticanje državljanstva začelo premikati meje? Na ravni prakse zagotovo. Kratka zgodovina gibanja izbranih je zgodovina novih načinov participacije in delanja politike. Zagotovo so odločilno prispevali k odprtju novega javnega prostora, ki je transverzalna povezava med točkami upora.¹⁴ Ni pa mu uspelo destabilizirati institucije državljanstva in s tem začeti proces njene redefinicije. Za to je v veliki meri odgovorna že analizirana tukajšnja politična pokrajina. Ta je z diskurzi in praksami, ki so bili vzpostavljeni v tranziciji, z heglovskim razmerjem med civilno družbo in državo onemogočila, da bi problem izbrisa postal problem konstitucije državljanstva, in to v pogojih postnacionalnosti – državljanstva v globalni Evropi.¹⁵ Diskurzi, prakse in instrumenti, ki so se nahajali v skladišču z orodjem za družbene boje, so bili siromašni, neustrezni, pogosto celo ovirajoči. Iz singularnosti izbrisa se je pogosto naredila partikularnost, katere rezultat je legitimacija mehanizma hierarhičnega vključevanja, ki je konstitutiven za imperialno suverenost. To je praktično pomenilo, da se je okrog izbranih pogosto naredil javni diskurz, katerega smoter je interes države.¹⁶

Na tem mestu je zagotovo potrebno neko pojasnilo glede zgornjih trditev. Namreč, gibanje izbranih je od samega začetka skušalo postaviti jasno ločnico med stalnim prebivališčem, ki jim je bilo nezakonito in protiustavno odvzeto leta 1992, in državljanstvom. Celotna pravna in politična argumentacija je bila zgrajena na specifičnosti odnosa med stalnim prebivališčem in državljanstvom, pri čemer izhajajo iz prvega vse socialne in ekonomske pravice, iz drugega pa zgolj politične. Razlog za takšno argumentacijo je bil seveda popolnoma razumljiv. Država Slovenija je nedopustno posegla v že pridobljene pravice iz statusa stalnega bivanja. Na ta način je prebivalce s stalnim prebivališčem, državljane bivše SFRJ, ki niso postali slovenski državljani, postavila v neenakopraven položaj s prebivalci s stalnim prebivališčem, ki so bili državljani drugih držav. Nepridobitev državljanstva nove države ne bi smela pomeniti odvzema statusa stalnega prebivališča. Taktično vztrajanje na tej slovenski posebnosti, ki je bila podedovana od SFRJ, pa ni bilo nikoli popolnoma nedvoumno. In to vztrajanje je bilo vsaj do pritožbe na evropskem sodišču za človekove pravice premalo problematizirano.

Namreč, moderno državljanstvo – kot se v veliki meri definira v deklaracijah o pravicah človeka in državljana med francosko revolucijo – vsebuje dva pomembna odklona od načel univerzalnosti, inkluzivnosti in demokratičnosti. Prvi odklon je razlikovanje med pasivnim in aktivnim državljanstvom oziroma prirojenimi enakimi in neodtujljivimi pravicami na eni strani ter participacijo

bi jim v dani družbeni ureditvi po načelu korektivne pravičnosti podelili status žrtev ali podarili nadomestne pravice; gre za rekonstitucijo univerzalnega skupnosti, tako da tisti 'brez deleža postanejo del' ali tako, da dobijo neomejeno pravico do diskurza enakosti, katerega zgodovinski nosilci so.« (Balibar, 2001: 120)

¹⁴ V svoji *Biopolitiki: Novi družbeni boji na horizontu* sem s pomočjo Foucaulta definiral transverzalno kodifikacijo točk upora proti molarni integraciji oblasti. Definiral sem jo kot rekompozicijo javnega prostora in rekonstitucijo univerzalnega skupnosti.

¹⁵ Balibar se na primer izogiba geografski opredelitvi državljanstva, npr. »evropsko« državljanstvo, in raje govori o državljanstvu v Evropi, pri čemer omenja postnacionalne pogoje. Takšna zadržanost je zagotovo na mestu iz več razlogov. Te lahko najdemo v neobstoju evropskega ljudstva, ki lahko postaja zgolj kot rekonstitucija univerzalnega skupnosti. Prav tako lahko geografski pridevnik državljanstva napeljuje bodisi na preslikavo nacionalnega državljanstva na postnacionalno skupnost ali pa na identiteto nove skupnosti, ki bo definirala državljanstvo. Hardt in Negri v Imperiju sta drznejša in definirata zahtevo po globalnem državljanstvu. Tega pa seveda nikakor ne smemo razumeti kot državljanstvo svetovne države. Omenjenima je jasno, da je rast liberalnih institucij na globalni ravni nemogoča, zato ni nobene analogije med nacionalno državo in Imperijem. Globalno državljanstvo je najprej konkretna »zahteva po reformi pravnega statusa prebivalstva, ki bo ustrezala resničnim ekonomskim spremembam zadnjih let« (Hardt in Negri, 2003: 319). Pravnemu pokritju mobilnosti multitudine, ki jo narekuje kapitalistična akumulacija, pa sledi radikalnejše pojmovanje globalnega državljanstva, ki upošteva avtonomijo multitudine glede na kapitalistično akumulacijo in se definira kot »splošna pravica do kontrole nad svojim gibanjem« (ibid.).

¹⁶ Tak diskurz je znal voditi tudi k discipliniranju protagonizma izbranih. Najsrmatnejši primer je embargo na javno delovanje izbranih v obdobju pred parlamentarnimi volitvami leta 2004. Embargo je pripeljal do razkola v Društvu izbranih prebivalcev Slovenije. Na njegovem pogorišču nastane društvo Civilna

iniciativa izbranih, ki doživi poskus razvrednotenja protagonizma in s tem razkol čez tri leta. Tokrat se konservativen del društva odpove iskanju resnice o izbrisu in projektu rekonstitucije državljanstva, tako da se oprime partikularnosti izbisa, obsodi javno delovanje samih izbranih in napove samoredukcijo na zahtevanje odškodnin. To ne zaustavi protagonizma aktivističnega dela izbranih.

¹⁷ Ko govorimo o apartheidu v Evropi, govorimo o institucionalnem rasizmu v Evropi, ki se razvija zaradi izključenosti priseljencev iz držav nečlanic Evropske unije iz konstrukcije evropskega državljanstva. Balibar zagovarja uporabo izraza apartheid, saj gre v EU za »proces konstituiranja inferiorizirane populacije (manjvredne po pravicah, se pravi tudi po dostojanstvu), ki je lahko izpostavljena nasilnim oblikam varnostnega nadzora, ki mora ves čas živeti 'na meji', ne povsem znotraj ne zares zunaj, saj so priseljenci z Vzhoda in Juga za seboj pustili nekaj nedanijim južnoafriškim homelands podobnega (le da se tja občasno še vračajo ali pa pošiljajo sredstva, potrebna za 'ločeni razvoj', ali pa tam poskušajo preživljati svoje družine)« (Balibar, 2001: 309).

¹⁸ Nedavni problemi v Civilni iniciativi izbranih, v kateri je prišlo do pravega coup d'état konservativnih sil, so zagotovo odraz teh procesov in pričajo o blokadi subjektivitete izbranih.

Podobna je tudi tragičnost obeh subjektivitet, ki izhaja iz nemogoče nujnosti. Tako kot se Luluju za nemogočo nujnost kaže rušenje zidov disciplinarnih institucij industrijske družbe, tako se izbranim za nemogočo nujnost kaže definiranje njihovega boja kot boja za državljanstvo. Seveda ne boja za slovensko državljanstvo, ampak boja za tisto, čemur pravi Balibar *droit de cité* (pravice do državljanskih pravic). *Droit de cité* omogoča ločevanje formalnega državljanstva od državljanskih praks. Hkrati omogoča inkluzivnost in ekspanzivnost državljanstva kot kolektivne emancipacije. Je neke vrste gonilo, ki odpira in premika meje obstoječih institucij državljanstva. Moč Balibarjeve zastavitve na osnovi *droit de cité* je, da nam omogoča izogniti se sklicevanju na abstrakten kozmopolitizem in abstraktno globalno državljanstvo. Projekt odpiranja meja prej poteka kot bazična participacija tistih, ki se sklicujejo na *droit de cité*, čeprav formalno niso državljani določene nacionalne države ali pa so kritični do meja državljanstva tako v formalnem smislu kriterijev za vključitev v državljanstvo kot v vsebinskem smislu, ki zadeva aktivno državljanstvo v smislu skupnega definiranja oblik in načinov uresničevanja in definiranja temeljnih pravic. Takšna strategija odpiranja meja in boja za globalno državljanstvo se mora nujno prevajati v taktike – v politične zahteve in v angažma okoli jurisprudence v obstoječih institucionalnih okvirih. Pri tem pa je vselej prisotna nevarnost, da začnejo taktični momenti definirati strateške. Edina zaščita pred takšnim obratom,

pri odločanju o načinih in oblikah njihovega uresničevanja na drugi. Drugi odklon je vezanost pravic na nacionalnost oziroma na državljanstvo po rojstvu. Zato prihod tujca ali begunca razblini podobo nacionalne države kot tiste, ki je sposobna zagotavljati človekove in državljanske pravice. Dejanske ali domnevne matične države izbranih, ki jih je s svojim tajnim, protizakonskim in protiuslavnim aktom pravzaprav določila kar država Slovenija, niso mogle zagotavljati človekovih in državljanskih pravic na ta način »prištetih« novih državljanov. Izredno trpljenje izbranih oseb, ki jim je bilo odvzeto dostojanstvo in pogosto celo življenje, nazorno priča o nujni povezavi med človekovimi in državljanskimi pravicami. S tem pa o nujnosti, da prenehamo vprašanje človekovih pravic jemati kot vprašanje posebnih statusov ali zaščitenih kategorij, ampak kot vprašanje enakosti različnosti v definiranju skupnega, v konstituciji državljanstva. Taktični razlogi, povezani z zgoraj definirano politično pokrajino, so v boju izbranih blokirali praktično kritiko koncepta nacionalnega državljanstva v novo nastali državi in kritiko integracije tega koncepta v Evropsko unijo, ki ni sposobna definirati državljanstva v globalni Evropi, zaradi česar vzpostavlja režim evropskega apartheida.¹⁷ Paradoksalno je boj izbranih pogosto prispeval h konsolidaciji in normalizaciji koncepta nacionalnega državljanstva v Sloveniji na eni strani – z vztrajanjem na partikularnosti izbisa in na izbrisu kot pravni zmoti – in k legitimaciji hierarhičnega vključevanja, ki je značilno za imperialno suverenost.¹⁸

Tako kot je v Petrijevem filmu delavsko gibanje delavska nebesa projiciralo v institucije industrijskega kapitalizma, tako so v primeru izbranih civilna družba oziroma nasploh javni diskurzi nebesa izbranih pogosto projicirali v institucije nacionalne države.

ki vodi k temu, da začnejo boji izključenih reproducirati sistem izključevanja, je v protagonizmu samih izključenih. Vztrajanje na protagonizmu tistih, ki so izključeni iz državljanstva, zato ni ideološka gesta, ampak izraz edine možne osvobodilne strategije v obdobju nepovratne krize nacionalnih držav in vzpostavljanja imperialne suverenosti. Drugače se nam lahko zgodi, da bomo v imenu boja proti staremu barbarstvu zaklinjali novega in obratno.

Izbris kot institucija

Da bi odgovoril na vprašanje njihovega protagonizma in subjektivitete, sem boj izbranih postavil v analitični okvir z dvojnostjo civilna družba in država. Med njima obstaja dialektični odnos, zgodovinsko pomembna alternativa pa se definira glede na smer determinacije – bodisi da se ideja države uresničuje v civilnodružbenih institucijah kot discipliniranje, normalizacija ali domestikacija, bodisi da subverzivni procesi človeške in družbene transformacije v civilni družbi vodijo k destruktiji države. Poudarjanje zgodovinsko pomembne alternative¹⁹ je še posebno pomembno zato, ker nepovratna kriza nacionalne države, ki je kriza forme-nacije,²⁰ ne pomeni, da se danes ne nahajamo v središču procesov definiranja analogne strukture součinkovanja ekonomije (s hierarhično delitvijo dela) in ideologije (s hegemonsko normalizacijo). Kolosalna mašina biopolitičnega izkoriščanja, globaliziran aparat zavzetja na postancionalni ravni prav tako ustvarja dvojne pripadnosti skozi normalizacijo in izključevanje na način definiranja konstitutivnih dihotomij, ki grupirajo in hierarhizirajo znamenja in izraze oblik življenja v skadu z unilateralizmom kapitalističnega ovrednotenja. Nacionalna pripadnost morda izgublja vlogo podstatu za vse normalizacijske in izključevalne dihotomije, kar seveda ne pomeni, da ni več pomembna. Vse bolj pa se zdi, da se na konflikten način definira nova molarna dihotomija. Nekateri ji pravijo civilizacijska,²¹ pri čemer gre pravzaprav za kapitalistično civilizacijo.

Ravno v luči strukture vzajemnega delovanja med ekonomijo in ideologijo, z reorganizacijo globalne delitve dela na eni strani in hegemonsko normalizacijo na drugi, se nam kaže subverzivnost subjektivitete izbranih. Izbrisani so pravzaprav multituda v negativni definiciji, kot odpadek od konsenza, kot tisto, ker je bilo v procesih normalizacije konstruirano kot patološko in nenormalno. Tako lahko pojasnimo razmerje med državljani drugih republik z državljanstvom bivše SFRJ s stalnim prebivališčem v Republiki Sloveniji, ki so pridobili slovensko državljanstvo in tistimi, ki iz različnih razlogov državljanstva niso pridobili in so bili nato izbrisani. Po drugi strani pa so multituda v pozitivni definiciji, kot singulariteta, ki se ne pusti predelati v partikulariteto, in se s tem ne pusti subsumirati pod obče. Singulariteta išče odnos s skupnim in ne z občim. Za odnos med singularnim in skupnim pa je značilno, da je v nasprotju z razmerjem med partikularnim in

¹⁹ Če govorim o zgodovinsko pomembni alternativni, potem moram omeniti tudi zgodovinsko nepomembno, ki je bila alternativa med buržoazno heglovsko dialektiko civilne družbe in države ter marksistično-leninistično koncepcijo prevzema oblasti. Izvorno v Heglovi filozofiji moč civilne družbe utemeljuje državo. Če je civilna družba temelj dialektike, potem je permanentna revolucija tista, ki dialektično postavlja potrebo po državi in s tem njeno legitimnost. V poznih delih pa se revolucionarna dialektika spremeni v resnično teodicejo. Revolucija z utemeljitvijo države ponovno vzpostavi red. Revolucionarno legitimacijo države na koncu nadomesti metafizična legitimacija. Kot ugotavlja Negri, pa ortodoksno marksistično-leninistično »pojmovanje prevzema oblasti in vertikalna organizacija odločilnega mehanizma kapitalistične dihotomije družbe v razmerju do države predstavlja resnično restavracijo Heglovske dialektike ... Marksizem je bil tako preoblikovan v staro umetnost legitimacije države« (Negri, 1989: 169–171).

²⁰ Formo-nacijo opredeli Balibar in sicer tudi na naslednji način: »To ni individualnost, ampak vrsta 'družbene formacije', se pravi način kombiniranja ekonomskih in ideoloških struktur. Torej je to še posebej model povezovanja administrativnih funkcij in simbolnih funkcij države, ki lahko državi pripiše vlogo središča, ali – če ponovimo Luhmannove besede – 'reduktorja kompleksnosti' za skupine in sile, ki delujejo v družbi« (Balibar, 2001: 39).

²¹ Pri tem ne mislim samo na teorije spopada civilizacij, ampak tudi na diskurz, okrog katerega se reartikulira tudi evropski neokonservativizem.

²² Maurizio Lazzarato definira koncept nematerialnega dela kot delo, ki proizvaja informacijsko in kulturno vsebino blaga (Lazzarato, 1996: 133). V zadnjih letih so v slovenščini izšla nekatera temeljna dela, ki govorijo o nematerialnem delu v kontekstu krize delovne teorije vrednosti in torej krize režima kapitalistične akumulacije, kot ga je analizirala klasična politična ekonomija, med njimi Hardt in Negri (2003 in 2005) ter Virno (2003). Izkoriščanje se po teh teorijah ne definira več kot razmerje med nujnim in presežnim delom, ampak kot ekspropriacija skupnega. Izključenost (delo kot ne-kapital, tisto, kar se ne izmenja s kapitalom) tako ni več razumljena kot eksistenca, ki je izključena iz bogastva, ampak kot živi vir vrednosti, kot univerzalna možnost bogastva. Boj proti izključevanju je torej vedno tudi boj za samoovrednotenje. Ti premisleki so zanimivi tudi na terenu statusnega izključevanja, ki očitno ni več povezano zgolj z organizacijo globalne družbene delitve dela (hierarhije v statusu podpirajo hierarhije na trgu dela), ampak je povezano tudi s poskusi kapitala, da vzpostavi režim izkoriščanja kot ekspropriacijo skupnega. S tem postanejo biopolitične kategorije (upravljanje s prebivalstvom prek definiranja rasnih, etničnih in kulturnih identitet, ki imajo pravne učinke) kategorije politične ekonomije.

²³ Ob tem pravi: »The unspoken, unexamined, and unacceptable assumption of the 'integration' being preached was that nothing of value or permanence could be created by black people in association with ourselves« (Carmichael, 2003: 531).

²⁴ Lep primer, kako se separacijska strategija izteče v komunitarizem, je Nation of Islam v ZDA.

občim vedno dinamičen in zato redefinira pojem univerzalnega – v tem odnosu smo priča nenehnemu gibanju med singularnim, ki se univerzalizira, in med skupnim, ki se singularizira. Zdi se, da je potencial izbranih, ki izhaja iz nezmožnosti normalizacije izbrisa, čeprav je bila to vseskozi strategija države (spomnimo se samo manevrov s tehničnim in sistemskim zakonom, pa vztrajanje, da se izbisane individualizira in se jih obravnava od primera do primera), v tem, da nujno zaklinjajo horizont drugačne politične in državljanske skupnosti, ki je multituda.

Zato je tako pomembno, da boj izbranih in njihovo subjektiviteto vpišemo v konflikte in protislovja glede konstitucionalizacije evropskega političnega prostora in globalnega državljanstva v Evropi. Ta proces vsebuje nujno alternativo, ki se vzpostavlja na osnovi nasprotovanja hegemonski normalizaciji oziroma na osnovi nasprotovanja strukturi, v kateri se vzajemno podpirata hierarhična kapitalistična organizacija družbene delitve dela in ideologija integracije. Boj proti normalizaciji v današnji družbi biopolitične proizvodnje postaja odločilen. V obdobju nematerialnega dela in nematerialne proizvodnje²² se namreč nasprotovanje normalizaciji dotika same proizvodnje družbenega bogastva. Izključevanje kot je izbris, je zavržno zato, ker nas siromaši, boji proti izključevanju in normalizaciji pa so nove sfere svobodne produktivnosti in proizvodnje družbenega bogastva. Lahko bi rekli, da so izključevanja *new enclosures*, boji proti izključevanju pa so *new frontiers*. To spoznanje bo treba vključiti v naše razprave o državljanstvu v globalizaciji. Inkluzivnost in ekspanzivnost državljanstva neposredno zadevata vprašanje proizvodnje družbenega bogastva, dosežeta pa se s prakticiranjem državljanstva ne glede na meje, ki jih definira formalno državljanstvo (pa naj gre za status ali za zapovedane načine participacije pri skupnih zadevah). Od obstoječih in nastajajočih postnacionalnih institucij na evropski ravni (od političnih do pravnih) pa je odvisno, ali bomo napredovali na način gibanjske vojne ali pa bomo imeli revolucijo.

Zdi se, kot da smo te alternative že preigrali v obdobju gibanja za državljanske pravice v Združenih državah. Tam so jih artikulirali predvsem v povezavi z dilemo integracija ali separacija. Integracijska strategija je naletela na ovire, predočene s hegemonsko normalizacijo, ki je podpirala neenako in hierarhično organizacijo družbene delitve dela. Stokely Carmichael, ki je definiral in populariziral koncept *black power*, tako ugotavlja, da pomeni integracija kulturni. ²³ Alternativna strategija separacije pa se je iztekla v obliko rasnega in religioznega komunitarizma. ²⁴ Tisti, ki so se zavedali pasti takšne zastavitve alternative na konceptualni in strateški ravni, so (kot že omenjeni Carmichael) poiskali izhod v narodnoosvobodilni revoluciji in antikolonialnem nacionalizmu. Zagotovo je šlo za dvoumen izhod, ki ga je seveda narekovala takrat še nedotaknjena hegemonija svetovnega sistema nacionalnih držav. In morda lahko še danes, v času krize nacionalnih držav in forme-nacije, najdemo pravi izhod iz dileme, ki

se je zastavila takratnim borcem za državljanske pravice. Pregrade nacionalnih držav so padle, država in kapital učinkovito sovpadata, na svetovni ravni so se stekli in prekrili kapitalistično ovrednotenje in politični procesi komande (glej Hardt in Negri, 2003). Izhod je konstitucija multitudine, v kateri se človekove in državljanske pravice definirajo kot enakost različnosti v sodelovanju pri skupnem, pri čemer so singularnosti investirane v opredelitev skupnega.

V to analizo pa je treba vpeljati še političnoekonomski razmislek. V času omenjenega gibanja za državljanske pravice, ki izpostavi problematičnost alternative integracija-separacija, je bila industrijska paradigma še vedno nesporna. V globalizaciji, ki jo definira podvrženje vseh aspektov življenja režimu kapitalistične akumulacije, pa je industrijska paradigma omajana. Sfere družbenega življenja (ideologija, tradicija, kultura, religija, običaji, življenjski stili), ki so bile v industrijski paradigmi označene za neproduktivne in so jih potisnili v sfero družbene reprodukcije, zaradi česar so bile podvržene konservativizmu, so sedaj produktivne. Kar pomeni, da so vprežene v režim kapitalistične akumulacije oziroma v režim biopolitičnega izkoriščanja. S tem dobiva samo državljanstvo novo razsežnost, ki je participacija pri življenjski ureditvi in ne več zgolj pri politični ureditvi. Obenem pa postajata normalizacija in izključevanje funkciji unilateralizma kapitalističnega ovrednotenja.

Tako sem zaključil dramaturški lok, zastavljen na osnovi Petrijevega filma »Delavski razred gre v nebesa«. S kritiko politične ekonomije, ki jo zahteva globalizacija, se lahko lotimo analize izbrisa kot institucije in na njeni osnovi lahko opredelimo skupni diagram oblasti v vseh današnjih družbenih institucijah. Tukaj se srečajo izbris, ilegalizirana migracija, centri za tujce, prekernost. Na osnovi takšne analize lahko zapopademo obči proces normalizacije, ki ga narekuje integracija celotne družbe v režim biopolitičnega izkoriščanja. Razkrije se nam povezava in vedno večje prekrivanje med procesi racionalizacije v sferi družbene produkcije in normalizacije v sferi družbene reprodukcije. S tem pa se nam na novo zastavi tudi vprašanje solidarnosti. Pri njej ne gre več za solidarnost z manjšinami ali med njimi, ampak za skupno delovanje proti gigantski mašini podrejanja, izkoriščanja in normalizacije, s katero se soočamo kot singularnosti.

Literatura

- AGAMBEN, G. (1996): *Form-of-Life*. V: *Radical Thought in Italy*, str. 151–156. Minnesota, University of Minnesota Press.
- AGAMBEN, G. (2004): *Homo sacer*. Ljubljana, Koda.
- BALIBAR, E. (2001): *Nous, citoyens d'Europe?* Paris, Édition la découverte.
- BOCK, G. (1987): »*Drugo*« delavsko gibanje v ZDA. Ljubljana, Studia humanitatis.
- CARMICHAEL, S. (2003): *Ready for revolution*. New York, Scribner.
- DELEUZE, G. (1990): *Pourparlers*. Paris, Les éditions de minuit.
- HARDT, M. in NEGRI, A. (2003): *Imperij*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti.
- HARDT, M. in NEGRI, A. (2005): *Multituda*. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti.
- KURNIK, A. (2005): *Biopolitika: novi družbeni boji na horizontu*. Ljubljana, Sophia.
- LAZZARATO, M. (1996): *Immaterial Labor*, *Radical Thought in Italy*, Minnesota, University of Minnesota Press, str. 133–147.
- NEGRI, A. (1989): *The Politics of Subversion*. Cambridge, Oxford, Polity Press.
- NEGRI, A. (1997): *Le pouvoir constituant. Essai sur les alternatives de la modernité*. Paris, Presses Universitaires de France, Pratiques théoriques.